TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLIGI
Daşoguz welaýat maliýe-ykdysady orta hünär okuw mekdebi
Ders: Maýa goýum işlerini maliýeleşdirmek.
“Ykdysadyýet we meýilnamalaşdyryş”, “Salgytlar we salgyt salmak” hünärleriniň II ýyl talyplary üçin.
Mugallym: Ataýew Täçmyrat.

1-nji tema. Maýa goýumlaryň mazmuny we görnüşleri.
(2 sagat)

Umumy okuwyň meýilnamasy:

1. Maýa goýumlaryň mazmuny.
2. Maýa goýumlaryň alamatlary boýunça görnüşlere bölünişi.
3. Maýa goýum işiniň obýekti we subýekti.
4. Maýa goýumlarynyň klassifikasiýasy we onuň ulanyş ugurlary boýunça bölünişi.
5. Düýpli maýa goýumlar we olaryň aýratynlyklary, düzümi hem-de gurluşy.

1.Maýa goýumlaryň mazmuny

Girdeji almak ýa-da durmuş taýdan peýda gazanmak maksady bilen başy tutulýan telekeçilik we beýleki işlere gönükdirilýän emläk we paýhas gymmatlyklarynyň ähli görnüşi maýa goýumlara degişlidir. *Maýa goýum* düşünjesi *investire* – geýdirmek – latyn sözünden emele geldi. Feodalizm döwründe *inwestitura* diýilip wassaly feodalyň eýeçiligine girmekligine aýdylýardy. Şol söz bilenem ýepiskoplary bellenilmekligine-de aýdylýardy, ol şol bir wagtda buthananyň ýerini we ilatyny dolandyrmaklygyna hem-de olaryň üstüne kazyýetçilik etmek hukugyny hem alýardy. Wezipä girişirilmeklik degişli däp-dessurlyk we buthana lybasyna geýindirmeklik hem-de ygtyýarlyklary bölüp bermeklik bilen alnyp barylýardy.

Maýa goýumlar düşünjesi has giňişleýin beýan edilýär, ýagny olara şu aşakylar degişlidir:

– pul serişdeleri, maksatlaýyn bank goýumlary, paýlar, paýnamalar we beýleki gymmat kagyzlar;

– gozgalýan we gozgalmaýan emläkler (binalar, desgalar, enjamlar we beýleki maddy gymmatlyklar);

– awtorlyk hukugyndan, “nou-hau”-dan, tejribeden gelip çykýan emläk bilen bagly hukuklar we beýleki paýhas gymmatlyklary;

– ýeri we beýleki tebigy gorlary peýdalanmaga bolan hukuklar, şeýle-de beýleki emläk hukuklary;

– beýleki gymmatlyklar.

2. Maýa goýumlaryň alamatlary boýunça görnüşlere bölünişi

Hakyky maýa goýumlar – esasy serişdelere, maddy önümçilik ätiýaçlyklaryna, material däl aktiwlerine goýulan maýa goýumlar degişlidir.

Maýa goýumlaryň alamatlara boýunça görnüşleri

t/b	**Maýa goýumlar alamatlary boýunça bölünişi**	**Maýa goýumyň görnüşleri**
1	**2**	**3**
1	Binalara goýumy boýunça	Hakyky maýa goýumlary Maliýe maýa goýumlary
2	Möhleti boýunça	Gysga möhletleýin maýa goýumlar Orta möhletleýin maýa goýumlar Uzak möhletleýin maýa goýumlar
3	Maýa goýumyň maksady boýunça	Göni maýa goýumlar Portfelli maýa goýumlar
4	Goýumyň sferasy boýunça	Önümçilik maýa goýumlary Önümçilik däl maýa goýumlary
5	Maýa goýum resurslaryna hususyýetçiligiň görnüşleri boýunça	Hususy maýa goýumlary Döwlet maýa goýumlary Daşary ýurt maýa goýumlary Utgaşdyrylan maýa goýumlary
6	Sebitler boýunça	Ýurduň içindäki maýa goýumlary Daşary ýurtlarda maýa goýumlar
7	Töwekgelçilik boýunça	Agressiw maýa goýumlary Aramlyk maýa goýumlary Konserwatiw maýa goýumlary

Hakyky maýa goýumlary klassifikasiýasy boýunça aşakdakylardan ybaratdyr.

1. Mejbury maýa goýumlar – kanunçylyk kadalary esasynda daşky gurşawy goramak, zähmeti goramak, harydyň goraglylygyny üpjün etmek ýaly çäreleri geçirmek.

2. Netijeliligi ýokarlandyrmak üçin goýulan maýa goýumlar.

3. Harajatlary azaltmak üçin enjamlary çalyşmakdan, işgärleriň hünär derejelerini ýokarlandyrmak üçin okuwlary gurnamakdan, önümçilik kuwwatlyklaryny has amatly şertli sebitlere geçirmekden durýar.

4. Önümçiligi giňeltmek maksatly maýa goýumlar –hereket edýän önümçilikde öndürilýän harytlaryň möçberini artdyrmakdan durýar.

5. Täze önümçilik üçin goýlan maýa goýumlar – täze kärhanany döretmekden, täze haryt görnüşlerini öndürmekden durýar.

6. Barlag işlerine we innowasiýa goýulýan maýa goýumlar.

Şeýle hem, hakyky maýa goýumalar maddy we maddy däl aktiwlere goýulýan maýa goýumlara bölünýär.

Maddy aktiwlere goýulýan maýa goýumlara:

- Esasy serişdeleri;
- Ýer bölekleri;
- Dolanyşyk serişdeleri satyn almaklyk girýär.

Maddy däl aktiwlere goýulýan maýa goýumlara:

- Patentleri satyn almak, ygtyýarnamalary we kompýuter programmalaryny edinmek;
- Ylmy-barlag we tejribe-konstruktorçylyk işleri girýär.

Maliýe maýa goýumlary – dürli maýa gurallaryna maýalygyň goýulmagy bilen häsiýetlenýär, esasan hem girdeji almak maksady bilen gymmat bahaly kagyzlary maýa goýmak bilen häsiýetlendirýärler.

Goýumyň möhleti boýunça gysga möhletleýin, orta möhletleýin we uzak möhletleýin görnüşleri tapawutlandyrýar.

Uzak möhletleýin maýa goýumlary – üç ýyldan köp wagtdaky goýumlar bolup durýar.

Orta möhletleýin maýa goýumlary bir ýyldan üç ýyl wagta çenli goýumlar degişlidir.

Gysga möhletli maýa goýum diýlip bir ýyla çenli ýönekeý serişdeleriňgoýumy diýilip düşünilýär.

Maýa goýum serişdelerine eýeçiligiň görnüşlerinde baglylykda hususy, döwlet, daşary ýurt we bilelikdäki (utgaşdyrylan) maýa goýumlary tapawutlandyrýarlar.

Hususy (döwletden däl) maýa goýumlary diýlip hususy maýa goýujylaryň serişdeleriniň goýumy – raýatlaryň we döwlet eýeçiligindäki däl kärhanalaryň amala aşyrýan goýumlarydyr.

Döwlet maýa goýumlary – döwleti häkimiýetiniň we dolandyryşyň edaralarynyň şeýle-de döwlet eýeçiligi görnüşindäki kärhanalary tarapyndan amala aşyrylýan goýumlardyr.

Daşary ýurt maýa goýumlaryna daşary ýurt raýatlaryň, firmalaryň kärhanalaryň, döwletleriň goýumlary degişlidir.

Bilelikdäki (utgaşdyrylan) maýa goýumlarynda watanymyzdaky we daşary ýurtly ykdysady subýektleriň amala aşyrýan goýumlary diýip düşündirilýär.

Sebitleýin alamatlary boýunça ýurdyň içindäki we daşary ýurtdaky maýa goýumlary tapawutlandyrýarlar.

Içki (milli) maýa goýumlary şol döwletiň içinde maýa goýum serişdeleri obýektlere goýumy öz içine alýar.

Daşary ýurtda maýa goýumlary (daşary ýurtda maýa goýumlary) şol döwletiň çäkleriniň daşyndaky obýektlere maýa goýumyň serişdelerini goýmagy diýip düşündirilýär.

Töwekgelçilik boýunça agressiw, aramlyk we konserwatiw maýa goýumlary tapawutlandyrýarlar.

Agressiw maýa goýumlary ýokary derejede töwekgelçilik bilen häsiýetlendirilýär. Olar ýokary girdejiligine garamazdan tiz satyp bilijiliginiň pesligi bilen häsiýetlendirilýär.

Aramlyk maýa goýumlary ýeterlik derejede girdejili we goýumlaryň tiz satylyp bilijilik töwekgelçiligiň ortaça (aramlyk) derejesi bilen tapawutlanýarlar.

Konserwatiw maýa goýumlary ynamdarly we tiz satyp bilijilikligi bilen häsiýetlendirilip, goýumlaryň pes töwekgelçiligini görkezýär.

Şeýle hem, önümçilik we önümçilik däl maýa goýumlary tapawutlandyrmaklyk mümkindir.

Pudaklaýyn alamatlary boýunça ykdysadyýetiň dürli pudaklaryna maýa goýumlary senagat (ýangyç, energetika, himiýa, nebit-himiýa, azyk, ýeňil, agaç işläp taýarlaýan we selliloza-kagyz, gara we reňkli metalurgiýa, maşyn gurluşyk we metal işläp bejermeklik), oba hojalygy, gurluşyk, ulag we aragatnaşyk, sowda we jemgyýetçilik iýmiti we başgalar tapawutlandyrýarlar.

3. Maýa goýum işiniň obýekti we subýekti

Maýa goýum işiniň subýekti bolup maýadar, buýrujylar, işi ýerine ýetirijiler, maýa goýum işiniň binasyny ulanýanlar we ş.m. çykyş edýärler. Edara görnüşli taraplar we fiziki şahslar, daşary ýurtlylar we watandaşlar, hususyýetçiler, köpçülikleýin we institusional maýadarlar, maýa goýujylyk institutlary, gymmat bahaly kagyzlar bazarynyň professionallary, başga döwletler, şeýle-de halkara edaralar subýektler bolup bilerler. Döwlet tarapyndan we hususyýetçiler, şahsy we köpçülikleýin maýadarlar bolup bilerler.

Maýadar –maýa goýulýan obýektiň alamatlaryny üýtgetmekligine ugrukdyrylan subýekt, şol obýekte az goýumyň netijesinde özüniň hususy girdejisiniň ösmegi üçin ýetmeýän zerur resurslaryň öwezini dolmak maksady bilen iş geçirýän taraplar.

Türkmenistanyň "Maýa goýum işi" hakynda kanunyna laýyklykda maýa goýum işini alyp barmakda maýadarlaryň ählisiniň hukugy birmeňzeşdir hem-de olaryň şu aşakdakylara:

- maýadarlar maýa goýumyň möçberini, ugryny, özbaşdak kesgitlemäge hem-de maýa goýumlary amala aşyrmakda zerur bolan fiziki we hukuk taraplary şertnama esasynda öz islegine görä çekmäge;

- maýadaryň öz çözgüdi esasynda maýa goýumy we onuň netijelerini ulanmak, eýeçilik etmek, dolandyrmak, babatynda beýleki şahsy we hukuk taraplara şertnama esasynda bermäge;

- maýa goýumlary maliýeleşdirmek üçin maliýe serişdeleri hökmünde karzlary hem-de kanuna laýyklykda çykarylan gymmat bahaly kagyzlary we zaýomlary ulanmaga;

- maýadara özüne gerek emläkleri we serişdeleri bellenen tertipde şahsy we hukuk taraplardan göni ýa-da araçylaryň üsti bilen satyn almaga hukuklary bardyr.

Şeýle hem, “Maýa goýum işi” hakynda kanunyna laýyklykda maýadarlaryň şu aşakdakylara:

- maýa goýumyň möçberi we onuň çeşmeleri barada maglumatlary degişli maliýe edaralaryna bermäge;

- düýpli gurluşyklary alyp barmak üçin degişli gulluklar bilen ylalaşmaga;

- maýa goýum taslamasynyň sanitar-gigiýena, ýangyn howpsuzlyk, ekologiýa we beýleki kadalara laýyk gelýändigi barada Döwlet ekspertizasynyň netijenamasyny almaga borçludyrlar.

Maýa goýum işini dürli maýadarlaryň adyndan maýa goýumlaryň eýeleri ýa-da dolandyryjylar amala aşyrýar. Maýadarlaryň ählisi maýa goýum taslamalaryny durmuşa geçirmek we çözgüt kabul etmek bilen özleri tarapyndan saýlanyp alnan gysga we uzak möhletleýin maksatlaryna hyzmat edýärler.

Şeýle hem 1-nji çyzga laýyklykda häsiýetine görä maýadarlaryň strategiki, portfel we wençur görnüşleri bardyr.

Maýadarlaryň häsiýetine görä görnüşleri

Maýadarlar üçin maýa goýmak barada çözgüt kabul etmekliginde şu aşakdaky birnäçe şertleriň çuňňur öwrenilmegi zerurdyr.

1. Maýa goýum hadysasy uzak möhletiň dowamynda maýadary özüniň maliýe we maddy serişdeleri bilen baglaýar. Şeýle hem, islendik maýa goýum taslamasynyň başlanmagy maliýe we maddy çykdajylar bilen baglanşyklydyr hem-de alnan serişdäni bada-bat pul seridesine öwrüp bolmaýar.
2. Maýadar uzak möhletleýin maýa goýum taslamasynda özüniň önümçiliginiň we uzak wagtlap öndürjek önümleriniň tehniki-tehnologiki derejesini hem-de beýleki şol önümi öndürjek öndürijiler bilen boljak bäsdeşligini kesgitleýär.
3. Käbir maýadarlaryň entäk maýa goýum hadysasynyň dowamynda müşderileriň we goýumçylaryň öňündäki käbir borçlaryny ýerine ýetirilmegini üpjün etmeli bolýar. Bu ýagdaý bolsa maýa goýum çözgüdiniň hiline bolan talaby has-da güýçlendirýär.

Ýokarda beýan edilenlerden görnüşi ýaly jemläp aýdanymyzda maýa goýum işiniň subýektleri bolup, maýadar (telekeçi, hususýetçi), karz beriji, işçi, dolandyryjy we jemgyýet, döwlet gatnaşýar hem-de olaryň aşakdaky 2-nji çyzga laýyklykda hersiniň özüniň maksady bardyr.

Maýa goýum işiniň subýektleriniň maksady

Maýa goýum işiniň obýektlerine bolsa hakyky (fiziki) aktiwler (binalar, desgalar, enjamlar), maliýe (pullar) we materil däl aktiwler degişlidir. Olardan başga hem maýa goýum işiniň obýektleri täze döredilýän we kämilleşdirilen esasy

serişdeler, maksatlaýyn pul goýumlary, gymmat bahaly kagyzlar, ylmy-tehnikli önüm, emläklere hukugy, şeýle-de intelektual eýeçiligine hukugy bolup bilerler.

4. Maýa goýumlarynyň klassifikasiýasy we onuň ulanyş ugurlary boýunça bölünişi

Maýa goýumlar dürli formalarda amala aşyrylýar. Maýa goýumlary seljermekligi we meýilleşdirmekligi ulgamlaşdyrmak maksady bilen olary kesgitlenen klassifikasiýalara toplanýar.

Maýa goýumlarynyň klassifikasiýasy maýa goýumlaryň esasyny jikme-jik edip görkezip, olar aşakdakylardan:

- çig maly almaklyga, enjamlary almaklyga, nyrhlary saklamaklyk üçin, bäsdeşlerden goranmak üçin we ş.m. bolan töwekgelçilikleri peseltmek üçin ugrukdyrylan – goranyş maýa goýumlaryndan;

-täze tehnologiýalary we işläp taýarlamalary gözlemeklige öndürilýän önümi ýokary ylmy-tehniki derejesinde saklap galmaklyk maksady bilen şertlendirlen çozuş maýa goýumlaryndan;

-işgärleriň iş şertlerini gowulandyrmak, zähmet haklaryny ýokarlandyrmak maksatly durmuş maýa goýumlaryndan;

-döwlet talaplaryny, ekologiýa standartlaryny, önümleriň howpsyzlygyny, işiň beýleki şertlerini kanagatlandyrmak, ýagny diňe bir dolandyryşyň kämilleşdirilmeginiň hasabyna üpjün edip bolmajakdygy bilen bagly hökmany maýa goýumlaryndan;

-kärhananyň abraýyny saklap galmak üçin ugrukdyrylan wekilçilikli maýa goýumlardan durýar.

Hereketiň ugrukdyrylan tarapyna baglylykda aşakdakylara:

- başdaky maýa goýumlara (netto-maýa goýumlary) – kärhana satyn alnanda ýa-da esaslandyrylanda amala aşyrylýan maýa goýumlar;

- ekstensiw maýa goýumlara – önümçilik potensialyny giňeltmäge ugrukdyrylan maýa goýumlary;

- täzeden maýa goýumlara – diýilmegi, boşan maýa goýum serişdelerini täze önümçilik serişdelerini satyn alynmaklygyny we taýarlamaklygyny aňladýar;

- brutto-maýa goýumlara – netto-maýa goýumlara we täzeden maýa goýumlara bölünýärler.

Ykdysady seljermede ulanyş ugurlary boýunça aşakdaky görnüşde:

- fiziki ýa-da moral taýdan köneleşen enjamlary çalşyrmaklyklyga urukdyrylan;

- enjamlary kämilleşdirmekligine hem-de ozaly bilen önümçilik çykdaýjylary azaltmaklyga we çykarylýan önümleriniň hilini gowulandyrmaklyga gönükdirilen;

- önümçiligi giňeltmäge gönükdirilen;

- önümiň nomenklaturasynyň üýtgedilmegine, täze önümiň görnüşleriniň öndürilmegine, täze ýerleşdiriş bazarlaryny gurnamaklyga gönükdirilen diwesifikasiýa;

- ylmy-tehniki progressiň üstünlikleriniň ornaşdyrylmaklygyna, önümiň bäsdeşlik edip bilmekliginiň derejesini ýokarlandyrmagyna, hojalyk töwekgelçiliklerini azaltmagyna ugrukdyrlan strategiki maýa goýumlara bölünýär.

Strategiki maýa goýumlaryň kömegi bilen ykdysadyýetde düzümli üýtgetmeler, önümçilikde daşary ýurtdan getirilýänleriň ýerini tutup bilýän möhüm ýa-da bäsdeş edip biljek eksporta ugrukdyrylan pudaklary ösdürmeklik amala aşyrýarlar.

5.Düýpli maýa goýumlar we olaryň aýratynlyklary, düzümi hem-de gurluşy

Düýpli maýa goýumlar- bu esasy serişdelere goýlan maýa goýumlar bolup, olara täze gurluşyklara edilen harajatlar, hereket edýän kärhanalary tehniki taýdan gaýtadan enjamlaşdyrmak, ulaglary, enjamlary almak, taslama-gözleg işleri we beýleki harajatlar girýär.

Düýpli maýa goýumlaryň aýratynlyklary:

- Ol kärhananyň önümçilik işi bilen berk arabaglanşyklygy;
- Ahlak taýdan könelmeginiň töwekgelçiligi ýokarydygy;
- Ulanyş möhletiniň uzakdygy bilen tapawutlanýar, şol sebäpli hem ýokary maýa goýum töwekgelçilikligi;
- Likwidliliginiň pesdigi;
- Düýpli maýa goýumlaryň netijeliligi uzak möhlet üçin hasaplanylyp, ol çaklama häsiýete eýedir hem-de şonuň üçin çaklama döwrüniň dowamlylygyny saýlamak meselesi ýüze çykýandygy;
- Maýa goýum hadysasyna hususy we çekilen serişdeleriň zerurlygy sebäpli çylşyrymlylygy bilen tapawutlanýar.

Düýpli maýa goýumlar senagat üçin zerur bolan çig mal binýadynyň döredilmegini, ylmy-tehniki ösüşiň önümçilige ornaşdyrylmagyny, önümiň hiliniň gowulandyrylmagyny, täze haryt bazalarynyň özleşdirilmegini üpjün edýär hem-de kärhananyň bazar gymmatyny we girdejilerini artdyrýar we işsizlik meselesiniň düzgünleşdirilmegine ýardam edýär.

Şonuň bilen birlikde, düýpli maýa goýumlaryň netijesinde ýaşaýyş jaýlaryň gurluşygy alnyp barylýar, durmuş üpjünçiligik ýagdaýy gowulanýar hem-de tebigaty goramak meselesi çözülýär.

Düýpli maýa goýumlaryň görnüşleri şu aşakdakylardan ybarat.

1. Täze gurluşyklar- kärhanalaryň, binalaryň, desgalaryň gurluşygyndan durýar.

2. Abatlamak -ahlak we fiziki taýdan könelen enjamlary çalyşmak bilen önümçiligi gaýtadan enjamlaşdyrmakdan we gaýtadan gurnamakdan durýar. Abatlamagyň maksady önümçilik kuwwatlylygyny ýokarlandyrmakdan, önümçiligiň möçberini intensiw usullar bilen artdyrmakdan, öndürilýän önümleriň görnüşlerini köpeltmekden, hilini gowulandyrmakdan, ulanyş döwründe harajatlaryň möçberini kemeltmekden ybaratdyr.

3. Tehniki taýdan gaýtadan enjamlaşdyrmak- abatlamagyň bir görnüşi bolup, täze tehnikalary we tehnologiýalary ornaşdyrmagyň, könelen enjamlary çalyşmagyň esasynda önümçiligiň tehniki-ykdysady ýagdaýlaryny gowulandyrmagy göz öňünde tutýar.

4. Modernizasiýalaşdyrmak –täze talaplara we kadalara laýyklykda, ýokary hil görkezijiler bilen tehniki taýdan gaýtadan enjamlaşdyrmaklygy gözöňünde tutýar.

5. Hereket edýän kärhanany giňeltmek – ikinji we soňraky nobatdaky gurluşyk. Bu kärhananyň önümçilik kuwwatlylygyny ýokarlandyrmagyň ekstensiw usulydyr.

Barlag soraglary:

1. Maýa goýumlaryň alamatlary boýunça haýsy görnüşlere bölünýär?
2. Maýa goýumlar düşünjesi nämeler girýär?
3. Maýa goýum işiniň obýektlerine haýsylar degişlidir?
4. Türkmenistanyň “Maýa goýum işi” hakynda kanunyna laýyklykda maýa goýum işini alyp barmakda maýadarlaryň ählisiniň hukuklary haýsylardan ybarat?
5. Düýpli maýa goýumlaryň görnüşleri haýsylardan ybarat?
6. Düýpli maýa goýumlaryň aýratynlyklaryna nämeler girýär?